

Козланюк В. К.,
аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ЗАРОДЖЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНИХ ЗЛОЧИНІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СТАРОРУСЬКУ ДОБУ

THE ORIGIN OF THE SYSTEM OF STATE CRIMES ON THE UKRAINIAN LANDS IN THE OLD RUSSIAN PERIOD

Стаття присвячена аналізу ролі і місця системи державних злочинів у правовому і суспільному житті українських земель у староруську добу. У ній встановлено, що у законодавстві Київської Русі ще не було поняття «державного злочину», але тим не менш реально існувала система караних діянь, які посягали на основи державного ладу і за які були передбачені суворі покарання. Також у статті проаналізовано основні склади державних злочинів у досліджувану добу та система покарань за їхнє скоєння.

Ключові слова: Руська Правда, Київська Русь, система покарань, державні злочини, бунт, посягання на життя посадових осіб князівської влади, кримінальна відповідальність.

Стаття посвячена аналізу ролі і места системы государственных преступлений в правовой и общественной жизни украинских земель в старорусский период. В ней установлено, что в законодательстве Киевской Руси еще не было понятия «государственного преступления», но тем не менее реально существовала система наказуемых деяний, посягавших на основы государственного строя и за которые были предусмотрены суровые наказания. Также в статье проанализированы основные составы государственных преступлений в исследуемую эпоху и система наказаний за их совершение.

Ключевые слова: Русская Правда, Киевская Русь, система наказаний, государственные преступления, бунт, посягательство на жизнь должностных лиц княжеской власти, уголовная ответственность.

The article is devoted to the analysis of the role and place of the system of state crimes in the legal and public life of ukrainian lands in the Old Russian period. It establishes that in the legislation of Kievan Rus there was not yet a notion of «state crime», but nevertheless, there really existed a system of punishable acts that encroached on the foundations of the state system and for which severe penalties were provided. The article also analyzes the main components of state crimes in the period under investigation, as well as the system of penalties for committing them.

Key words: Rus' Truth, Kievan Rus, system of punishments, state crimes, rebellion, encroachment on the life of officials of princely power, criminal responsibility.

У процесі розбудови суверенної і незалежної Української держави історичне минуле, правова спадщина Українського народу відіграють важливу роль. Серед багатьох історико-правових явищ велике значення для юридичної науки має дослідження системи кримінальних злочинів та покарань взагалі та державних злочинів зокрема. Актуальність дослідження зумовлюється кількома причинами.

По-перше, наявні сьогодні дослідження недостатньо мірою відтворюють становлення і розвиток системи державних злочинів в історії українського права. У наукових працях, як правило, ця проблематика висвітлюється фрагментарно.

По-друге, у сучасній Українській державі відбуваються складні і неоднозначні процеси реформування системи кримінального права: прийняття нових нормативно-правових актів сприяє демократизації та гуманізації сфери права, його пристосуванню до вимог сьогодення, до реалій повсякденного життя з урахуванням тих чинників, які склались у сучасному світі. З огляду на важливі перетворення у вітчизняному праві, значущим і актуальним є здійснення цього історико-правового дослідження.

Слід зазначити, що питання історичного розвитку системи кримінального права України взагалі та державних злочинів на українських землях у староруську добу зокрема були предметом досліджень

багатьох вчених: М. Ф. Володимирський-Буданов, В. М. Демиденко, А. А. Зімін, Н. М. Карамзін, М. І. Колос, С. В. Кудін, Л. В. Черепнін, С. В. Юшков та ін.

Метою статті є виявлення історичних закономірностей зародження системи державних злочинів на українських землях у староруську добу. Для досягнення поставленої мети були визначені такі завдання:

- установити, які саме склади державних злочинів існували на українських землях у староруську добу;
- виявити, які покарання встановлювались за скоєння цих злочинів;
- визначити, який був порядок застосування цих покарань до осіб, що вчинили дану категорію злочинів.

Передісторія і рання історія формування у східних слов'ян правової системи, кримінального права та системи законодавства про державні злочини зокрема, прихована настільки густим «туманом», що здавалося б ставить більше запитань, ніж дає відповідей.

До IX ст. у східних слов'ян виникає класове суспільство і з'являється держава. Покликання варягів на князювання піддавалося неодноразовому сумніву – будь-яких скандинавських елементів держав-

ності і права Рюрик і брати на Русь не принесли. До Ярослава Мудрого не склалося якоїсь сталої законодавчої практики, не існувало і єдиного державного права. Мабуть, продовжувала діяти правова система, що складалася з місцевих звичаїв окремих племен, що застосовувалася тільки при вирішенні питань локального характеру.

Експансіоністська політика епохи Святослава, що виражалася у придбанні візантійських земель на Дунаї, – це не прояв турботи про державу, а скоріше приріст данників, здатних жити князівську владу. Ще більш показова у цьому відношенні політика князів Олега та Ігоря. Літописи роблять упор на їх зовнішньополітичну діяльність, практично не згадуючи про розвиток внутрішньополітичних функцій князівської влади. Безумовно, поняття «державні злочини» у цей час скласти не могло, тому що першими київськими князями ще не було сформульовано у свідомості народу і саме поняття «державна». Будь-який виступ проти великокнязівської влади, безумовно, карався досить жорстоко. Однак це було не покарання за злочин проти держави, а швидше відшкодування особистої образи конкретного князя, а також збереження платоспроможного населення. Останній аргумент змушував київських князів не проводити широкомасштабних страт, а обмежуватися знищенням призвідників [9, с. 129].

Разюче відрізняється від політики Олега, Ігоря і Святослава князювання Ольги. Остання не тільки не проводила масштабних зовнішніх агресій, але основою свого правління вважала внутрішнє зміцнення Руської держави, яка фактично являла собою грандіозний суперсоюз племен навколо Києва.

Прообразом страти, застосованої Ольгою до древлян, безсумнівно, є давній звичай кровної помсти. Кровна помста у східних слов'ян здійснювалася як окремими членами роду, так і всім родом. При цьому на законодавчому рівні закріплювалося суворо обмежене коло помсти. Однак, повторимо, розглядати вчинок Ольги всього лише як факт прояву кровної помсти не слід. Попри відсутність законодавчого закріплення поняття «державний злочин» і встановленого за нього покарання, можна сказати, що Ольга використовувала стародавній звичай як знаряддя державної політики.

Подальша політика свідчить про розуміння Ольгою державних потреб та інтересів. Слепе слідування звичаям кровної помсти могло призвести до знищення всього древлянського племінного союзу. Але Ольга обмежує коло осіб, які зазнали покарання, чим домагається відразу декількох політичних цілей. З одного боку, знищення древлянської знаті обезголовлює древлянський союз, а з іншого – збереження древлянських громад не призводить до втрати значної кількості данників [1, с. 34].

До правління Ярослава Мудрого відносять виникнення першого писаного правового джерела – Руської Правди. Однак сам Ярослав не був піонером у розвитку руської правової думки. Правда Ярослава, мабуть, просто зафіксувала вже сформовану практику. Вона стала джерелом звичаєвого права і,

за традицією, на перше місце ставила не державні, а громадські інтереси. У силу цього ми не знаходимо у ній поняття «державні злочини». Протиправні діяння, спрямовані проти держави, як найбільш небезпечні злочини у ті далекі часи могли каратися лише стратою. А таке покарання взагалі не передбачалося першим писаним руським джерелом права.

Отже, у Руській Правді спеціально не визначені державні злочини, однак процес формування давньоруської державності змушував великих князів Київських захищати державні інтереси правовими засобами. Державу і державну владу представляла княжа влада. Відповідно, особливо небезпечними державними злочинами у Київській Русі вважали посягання на князівську владу, що виявлялося насамперед у повстаннях, заколотах, зраді держави у формі змови з ворогом, порушенні договорів сюзеренітету-васалітету, якщо їх допускали васали. До державних злочинів можна віднести службові злочини, суб'єктом яких могли бути не тільки чиновники, а й великий князь Київський. У таких випадках застосовувалася безпосередня розправа без суду і слідства [3, с. 211].

Отже, одним з основних складів державних злочинів у староруську добу можна виділити *бунт або повстання проти князівської влади*. У зв'язку з тим, що великий князь особисто виконував практично всі державні функції, виконання княжих розпоряджень було необхідною умовою нормальної діяльності державного механізму. Тому є всі підстави вважати, що будь-яке посягання на князівську владу фактично означає посягання на порядок життєдіяльності держави. Однак дана категорія справ не доводилася до суду і вирішувалася, з великою часткою ймовірності, у порядку княжої саморозправи. Однак зачатки деяких діянь проти держави все ж знаходять своє відображення у цей період, як вважають деякі дослідники, у вигляді самоуправства. Таким чином, об'єктом злочинного посягання даної категорії злочинів у староруську добу була нормальна діяльність княжої влади, і, відповідно, нормальне функціонування держави.

В історії Стародавньої Русі сталося кілька народних повстань. Зараз, завдяки науковим роботам, переглянутий колишній підхід до цих виступів як «антифеодальних». Виникаючі між князівською владою і народом конфлікти не носили станового характеру, більш того, на думку Кузьміна, «у той час селянські або міські громади, відстоюючи свої традиційні права, на феодальні основи не здійснювали замах» [10, с. 288].

Першим з народних бунтів того часу стало Київське повстання 1068 г. Цей бунт спалахнув після поразки руських військ у битві з половцями на річці Альгі і відмови князя Ізяслава Ярославича виконати вічові рішення про видачу киянам зброї зі своїх арсеналів і коней для вторинної битви з половцями. Новим князем на віче був проголошений Всеслав Полоцький, який перебував у полоні в Ізяслава. Дізнавшись про це, повалений князь пішов до Польщі, де сподівався знайти допомогу – польський король доводився йому племінником. Надії Ізяслава

виправдалися: з польською допомогою він рушив до Києва. Посаджений народом князь Всеслав кинув військо, що виступило з ним проти Ізяслава і поляків і втік до рідного Полоцька. Вранці військо дізналося, що залишилося без вождя і відступило до Києва. Тоді роль посередників взяли на себе брати Ізяслава. Святослав і Всеволод звернулися до нього з пропозицією не вести поляків на Київ і примиритися з киянами. Так і вийшло, хоча страти все-таки відбулися. Були позбавлені життя 70 городян, які брали участь у визволенні з «поруба» (в'язниці) Всеслава. Вищенаведене доводить факт реального існування даного складу злочину та застосування за його вчинення відповідного покарання [9, с. 67].

Більш успішним виявилось Київське повстання 1113 р. Воно передувало вокняжінню у Києві Володимира Мономаха. Заколот спалахнув у стольному граді відразу ж після смерті великого князя Святополка Ізяславича, який потурав сваволі лихварів, що хотіли закабалити багатьох городян. Під час повстання були розграбовані двори євреїв-лихварів, а також терема тисяцького Путяти Вишатича і соцьких, персонально відповідальних за свавілля. Тоді бояри і митрополит Никифор, побоюючись ексцесів з боку бунтівного народу, закликали на князювання популярного своїми перемогами над половцями переяславського князя Володимира Мономаха. У зв'язку з цим слід зазначити, що його вокняжіння пройшло з порушенням прав синів другого Ярослава – Святослава: Давида Святославича Чернігівського, Олега Святославича Новгород-Сіверського та Ярослава Святославича Муромського, які за родовим правом мали перевагу перед Володимиром Всеволодовичем.

За об'єктивними ознаками державні злочини полягають у вчиненні злочинних дій, які посягають на нормальну діяльність органів князівської влади. Тому наступним складом державного злочину можна назвати *посягання на життя представника князівської влади*. Так, зокрема нормативний припис ст. 1 Короткої редакції передбачає кримінально-правову репресію у вигляді величезного на той час штрафу (40 гривень) за вбивство представників князівської влади молодшої і середньої ланки: «...аще будете русин, любо гридин, любо купчина, любо ябедник, любо мечник, аще изъгои будете, любо словени, то 40 гривен положить за нь» [7, с. 16]. Отже, положення цієї частини статті визначає коло осіб, які знаходяться під захистом князя, і відповідно, посягання на життя яких можна вважати державним злочином. Визначене у статті поняття «гридин» – дружинник, воїн. «Ябетник» – княжий прикажчик, або, як вважав М. Ф. Володимирський-Буданов, публічний обвинувач. «Мечник» – судовий агент князя з-поміж його дружинників [2, с. 43].

Кримінальну відповідальність за посягання на життя представників князівської влади містить і ст. 19 Короткої редакції Руської Правди, яка встановлює штрафи за вбивство княжих слуг – огнищан і під'їзних (гінців) княжих – подвійну плату за цей злочин, щоб ще більше обмежити застосування кров-

ної помсти та утвердити недоторканість найближчих слуг князя: «Аще убиють огнищанина в обиду, то платити за нь 80 грн убици, а людем не набоде; а в подьездном княжи 80 гривен» [7, с. 17]. «Огнищанин» – від слова «вогонь», «вогнище», а звідси – двір, господарство, княжий домочадець, відповідальний за княже господарство, один із старших членів княжої дружини (на відміну від «грідина» – молодшого дружинника). «Подьездной» – гінець або збирач надходжень, належних князю, «начальник княжого полювання» [8, с. 19].

Гіпотеза ст. 20 Короткої редакції передбачає навмисне вбивство огнищанина «в разбои» (тобто із корисливих мотивів, як найбільш обтяжуюча обставина злочину) на території верви і встановлює її кримінальну відповідальність, якщо на її території знайдено вбитого, а община не вживає заходів для розшуку злочинця.

Ст. 21 продовжує перелік випадків убивства найближчих слуг князя: «Аже убиють огнищанина у клети, или у коня, или у говяда, или у коровье татьбы, то убити в пса место. А то же покон и тивуницу» [7, с. 17]. У ній йдеться про вбивство огнищанина у дворі – біля дому чи стайні. Законодавець дозволяє вбити вбивцю огнищанина зразу, тобто без суду і у будь-який час доби «убити в пса место», тобто як собаку, підкреслюючи тим самим тяжкість злочину. Положення статті «а то же покон и тивуницу» також прирівнює вбивство тіуна (можливо – його жінки) до вбивства огнищанина. «У клети» – біля дому, його нижньої частини, де зберігались різні речі, продукти. «У говяда, или у кровье татьби» – місце злочину – біля конюшні чи стайні. «Покон» – встановлення.

У ст. 22 Короткої редакції вказано: «А в княжи тивуне 80 гривен» [7, с. 18]. Тобто у ній передбачено розмір штрафу за вбивство княжого тіуна – управителя. Як і у випадку вбивства інших посадових осіб князя, стаття передбачає стягнення за злочин подвійної віри.

Як і у попередній статті, ст. 23 визначає той же розмір штрафу за вбивство старшого конюшого під час виконання своїх обов'язків, коли той оберігав і годував табун коней князя: «А конюх старьи у стада 80 гривен, яко утавил Изяслав в своїм коню се, его же убиле Дорогобудьци» [7, с. 19]. Законодавець при цьому посилається на уставне положення князя Ізяслава щодо покарання за свого конюшого, вбитого дорогобудьцями. Можливо князь поніс при цьому великі втрати у конях. Схоже законодавець урахував небезпеку великих матеріальних втрат, пов'язаних із вбивством відповідального конюшого. Таке припущення підтверджується змістом наступної статті.

Ст. 24 встановлює розмір штрафу за вбивство сільського старости і старости «ратайного», який видав сільськогосподарськими роботами і ратаями («ратай» – орач, хлібороб). Втрата таких старост, очевидно з урахуванням і матеріальної шкоди, оцінена у 12 гривень: «А в сельском старосте княжи и в ратаинем 12 гривне» [7, с. 19].

У продовження переліку покарань за вбивство посадових осіб ст. 25 визначає розмір штрафу за княжого рядовича – дрібного княжого слуги, напівзалежної категорії особисто вільних людей на відміну від холопа: «А в рядовниці княже 5 гривен» [7, с. 19]. Очевидно, з урахуванням матеріальної шкоди та тимчасової праці рядовича, визначеної «рядом», законодавець і визначив розмір штрафу у 5 гривень – стільки ж, як за втрату смерда чи холопа.

Підтверджує та доповнює вказані положення і Поширена редакція Руської правди. Так, статтю 11 розпочинається розділ (ст. 11-17), де визначено розміри штрафів за вбивство представників різних соціальних груп, пов'язаних із князівським (а відповідно і державним) господарством: «О княжи [отроци]. Аже в княжи отроки, или в коню се, или в поваре, то 40 гривен» [7, с. 20]. Дана стаття захищає життя княжих отрока, конюха, повара високим штрафом у 40 гривень. У самій назві статті вони примислені до «княжих мужів», хоча належать, очевидно, до «молодшої» князівської дружини.

Ст. 12 підтверджує високий грошовий штраф (подвійну віру) за вбивство вищих княжих достойників – тиунів огнищного і конюшого, які відповідали за княже господарство і гурти коней, конюшні: «А за тивун за огнищный и за конюший, то 80 гривен» [7, с. 20]. Як і в попередній і наступній статтях, дана стаття відображає диференціацію управлінського складу князівського господарства, уніфікацію самої термінології «княжих людей».

Ст. 13 встановлює віру в 12 гривень за вбивство нижчих представників вотчинної адміністрації – тиу-

нів сільського і ратайного: «А в сельскомъ тивуне княже или в ратайномъ, то 12 гривен» [7, с. 20]. За аналогією зі ст. 24 Короткої Правди можна вважати, що вони виконували ті ж самі функції, що й сільський і ратай ний старости.

У ст. 14 встановлено, як і у ст. 25 Короткої Правди, розмір віри за насильницьку смерть рядовича, тепер вже не лише княжого, а й боярського: «А за рядовича 5 гривен. Тако же и за бояреск» [7, с. 20].

Як ми бачимо, закон твердо проголошував захист привілейованого стану, оголошуючи, що відтепер всім особам, хто вчинив замах на життя княжих дружинників, доведеться мати справу з законом і державним апаратом, що стояли на його сторожі.

Суб'єктивна сторона державних злочинів досліджуваної доби характеризується виною у формі умислу. Суб'єкт державного злочину загальний: корінний житель Русі – фізична особа, що володіє вільною волею і свідомістю, незалежно від статевої приналежності, який досяг семи років, крім того, суб'єктом злочину міг бути іноземець.

Таким чином, проведений аналіз дає змогу стверджувати про реальний факт існування окремих складів державних злочинів на українських землях вже у досліджуваній період. Попри те, що законодавство часів Київської Русі ще не містило конкретної вказівки на систему державних злочинів, на практиці злочинні діяння, які посягали на основи державного ладу, безпеки та функціонування держави взагалі, не залишалися безкарними. За вчинення цих дій передбачалася сувора міра відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев А. В. Законодательство и правовая система дореволуционной России : [учебное пособие для вузов] / А. В. Васильев ; под ред. С. А. Комарова. – СПб : Питер, 2004. – 396 с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб – К., 1909. – 639 с.
3. Колос М. І. Кримінальне право в Україні (X – початок XXI століття) : [монографія] : у 2 т. / М. І. Колос; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Т. 1. Освіта, наука, законодавство. – К. ; Острог, 2011. – 448 с.
4. Коринфский А. А. Народная Русь / А. А. Коринфский. – М., 1901. – 425 с.
5. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Кудін ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 226 с.
6. Памятники русского права / под ред. С. В. Юшкова ; сост. А. А. Зимин. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. – Вып. 1: Памятники Киевского государства. X – XII вв. – 287 с.
7. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : [навч. посіб.] / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2014. – 344 с.
8. Российское законодательство X – XX вв. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. – Том 1. Законодательство Древней Руси. – Москва : Юридическая литература, 1984. – 430 с.
9. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по истории русского права / В. И. Сергеевич. – М., 2004. – 488 с.
10. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России / Г. С. Фельдштейн. – Репринт. воспр. изд. – М. : СПАРК, 2007. – 674 с.
11. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : [монографія] / П. Л. Фріс. – К. : Атіка, 2005. – 399 с.
12. Чемеринская В. В. Влияние Византийского права на древнерусское и российское законодательство X – XVII вв.: Опыт сравнительного анализа : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Чемеринская ; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – 186 с.
13. Чубинский М. П. Очерки уголовной политики : в 3 т. / М. П. Чубинский. – Репринт. воспр. изд. – Т. 1-3: понятие, история и основные проблемы уголовной политики, как составного элемента науки уголовного права. – М. : СПАРК, 2005. – 561 с.